

Grundlaget for det moderne Danmark?

HOVEDLINJER I DANSK POLITISK IDEHISTORIE
1750-1850

AF

HANS VAMMEN

Indledningsvis vil jeg bemærke,¹ at det for mig ikke i sig selv er særlig væsentligt, om vi skal kalde Danmark 1750-1850 et feudalistisk eller et kapitalistisk samfund. For mig er det vigtige at finde bedre muligheder for forklaring af det udviklingsforløb, som fandt sted i denne periode. Hvis en feudalistisk referenceramme giver de mest omfattende, dybtgående og sammenhængende forklaringer, så vil jeg kalde samfundet feudalt, omvendt hvis en kapitalistisk referenceramme viser sig mere anvendelig.

Det er en banalitet, at der i sig selv ikke er nogle perioder, der er mere vigtige end andre, fordi nutidssamfundet jo er produkt af den samlede udvikling. Alligevel forekommer det mig, at hvis vi vil forstå grundkarakteren af det moderne Danmark – og her tænker jeg på et højtudviklet kapitalistisk samfund, som sammenlignet med andre lige så højtudviklede lande har fungeret mærkeligt harmonisk med en statsmagt, der har formidlet et næsten perfekt klassesamarbejde og indoptaget nye udviklingstendenser så smidigt, at systemets stabilitet ikke på noget tidspunkt kan siges at have været truet for alvor – så må grundlaget søges i det samfund, som blev til 1750-1850. Jeg mener altså ikke, at det moderne Danmark blev til 1750-1850, men at grundlaget herfor blev skabt i denne periode.

Der sker tre ting i denne periode, som tilsammen konstituerer dette grundlagssamfund: 1. Den danske økonomi integreres definitivt i verdensmarkedsøkonomien, og der etableres en produktionsmåde, som skaber en vækstrate, der gør det muligt at holde trit med den europæiske

¹ Foredrag, holdt i marts 1981 på et seminar om overgangen fra feudalisme til kapitalisme i Danmark, arr. af foreningen »Kritiske historikere«.

økonomiske udvikling. 2. Den borgerlige offentlighed, som allerede er etableret inden 1750, ekspanderer og opnår i nær tilknytning til statsmagten et hegemoni så totalt, at alle befolkningsgrupper ved periodens slutning deler illusionen om, at der kun er én offentlighed, og at den repræsenterer hele folket. Sagt på en anden måde, så bliver de herskendes tanker til de herskende tanker, også hos de udbyttede. (Her ligger efter min mening én af årsagerne til den danske arbejderklassens borgerliggørelse.) 3. Der opbygges en statsmagt, som formidler klassesamarbejdet og optager nye interessegrupper i sig så hurtigt, at alle revolutionære tendenser bliver kvalt inden de opnår tilstrækkelig styrke til at true systemets harmoni.

Hvis vi kan forklare disse tre forhold, så tror jeg vi virkelig kan vinde en dybere forståelse af karakteren af nutidens Danmark.

Det første punkt, den økonomisk-sociale udvikling, vil jeg her kun indirekte komme ind på, ikke fordi det er mindre væsentligt, men fordi jeg har mest forstand på de to andre punkter, som vedrører overbygningsfænomener.² Da det selvfølgelig også efter min mening er umuligt at behandle overbygningen isoleret fra basis, må jeg komme med et par bemærkninger om forholdet mellem basis og overbygning i relation til overgangsdiskussionen: Den dialektiske sammenhæng mellem basis og overbygning betyder, at overbygningen ikke kan gå forud for basis. Der er ganske vist mange eksempler på at overbygningsfænomener med tilknytning til andre produktionsmåder end den herskende kan konstateres i et samfund, men hvis sådanne træk antager en så omfattende karakter, at statsmagten integrerer dem i sig, så må det være et tegn på, at den herskende produktionsmåde ikke er så herskende som hidtil antaget. Vi har i snart mange år været klar over, at den ideologiske og politiske overbygning i Danmark 1750-1850 rummer mange træk, som ikke stemmer med en feudal produktionsmåde, men vi har hidtil nøjedes med at tale om, at overbygningen i perioder kunne have »en relativ autonomi« eller med at betragte overbygningen i Danmark som bestemt af en bredere europæisk basis, som bevægede sig henimod den kapitalistiske produktionsmåde, så vi godt kunne acceptere, at den danske basis var ude af trit med overbygningen. Alligevel forekommer det mig, at hvis vi efter en nøje udforskning af den danske overbygnings struktur og funktion må karakterisere denne som overvejende kapitalistisk, så er det

² Jeg deler den tvivl, der fra mange sider er rejst om det frugtbare i at anvende begreberne basis og overbygning. Det følger jo af den dialektiske betragtningsmåde, at intet af dem kan forklares uden det andet. Alligevel forekommer det mig stadig nyttigt at anvende disse begreber *heuristisk*, fordi årsagsforhold inden for et af dem efter min mening er mere overskuelige end årsagsforbindelser mellem dem.

tid at tage karakteristikken af basis op til revision.³ På den måde kan der måske også i forskningen skabes en frugtbar dialektik mellem *basisstudier* og *overbygningsstudier*.

Hermed vil jeg gå over til skildringen af den borgerlige offentligheds udvikling henimod hegemoniet. Sigtet er at belyse samspillet mellem offentlighed og statsmagt, og jeg vil derfor indskrænke mig til at behandle offentlighedens politisk-ideologiske træk med stadigt hensyn til virkningerne for statsmagtens politik.

DEN BORGERLIGE OFFENTLIGHED OG STATSMAGTEN

I periodens politisk-ideologiske udvikling tegner der sig, så vidt jeg kan se, tre hovedlinjer: en borgerlig-akademisk eliteretning, en småborgerlig radikalt demokratisk retning og en småborgerlig/proletarisk retning med udspring i den gudelige vækkelsesbevægelse.

Disse tre tendenser udvikler sig naturligvis ikke autonomt, men i et stadigt samspil, så den samlede politiske idestruktur på ethvert tidspunkt kan karakteriseres ud fra en opgørelse af de tre tendensers indbyrdes styrke og samspil. De er heller ikke ligevægtige. Den akademisk-borgerlige eliteretning er i hele perioden den dominerende og påvirker i høj grad statsmagtens politik. Den bekæmper de andre retninger, når de er svage, og optager dem delvis i sig, når de har vokset sig så store, at de ikke kan undertrykkes. Jeg skal her forsøge at give en oversigt over disse retningers udvikling og deres betydning for statsmagtens politik.

Den borgerligt-akademiske eliteretning

Ved midten af det 18. århundrede var den luthersk-ortodokst funderede statsretlige legitimering af enevælden som kongedømmet af Guds nåde i virkeligheden forladt af alle forfattere, også af dem, der var forvaltere af systemets officielle image. Det gamle idekompleks fandtes selvfølgelig stadig officielt – også vor nuværende dronning er som bekendt stadig dette af Guds nåde – og levede videre i visse gammelaristokratiske miljøer og i frimurerordenen, der havde sin gennembrudstid i denne periode; men det afgørende er, at de der bruger de gamle ideer som argumentationsgrundlag i den offentlige debat ikke længere bliver taget

³ Den feudale (og kristne) samfundstæknings centrale billede er en krop, hvor stænderne er de enkelte lemmer. Denne samfundskrop er i princippet statisk, arbejder i sit ansigts sved indtil dommedag. Det tidlige kapitalistiske samfund tænkes derimod bestående af principielt ligeberettigede individer uden medfødt funktionsdeling. Individernes samarbejde eller kamp udvikler samfundet henimod et jordisk paradys.

alvorligt. Det nye *naturreligt* funderede idekompleks betragtede staten som udsprunget af menneskets naturlige samfundsdrift og genoptog de gamle ideer om en samfundskontrakt mellem fyrste og folk. Naturen var selvfølgelig stadig skabt og styret af Gud, men det var en gud uden den ortodokse kristne teologis attributer, og han kunne alt efter naturforholdene lige så godt være jødernes eller muselmændenes gud. Dette medførte at staten i længden måtte acceptere religions- og konfessionsfrihed, og i tidens fylde at dette gudsbegreb kunne erstattes med endnu luftigere begreber som »fornuften« eller »naturen« uden at ændre på det underliggende system. En anden konsekvens af at den guddommelige fornuft var nedlagt i hvert enkelt menneske, var at alle i princippet var lige, (selv om dette i begyndelsen blev stærkt nedtonet), og at man for at finde ud af, hvad der var Guds mening med samfundets indretning og udvikling, ikke længere kunne nøjes med at slå op i Bibelen, men måtte finde den hos borgerne, udkrystalliseret gennem en offentlig debat, uzensureret af statsmagten.

Dette idekompleks findes allerede hos Holberg 1715 (i »Moralske Kjærne eller Introduktion til Naturens og Folkerettens Kundskab, uddragen af de fornemste Juristers, besynderlig Grotius, Pufendorfs og Thomasius Skrifter«), og er fuldt udfoldet hos J. S. Sneedorf i »Om den borgerlige Regjering« fra 1757, der er stærkt påvirket af engelsk og fransk oplysningsfilosofi. De sørgede naturligvis for at undlade at drage de mere radikale konsekvenser af denne lære, f.eks. at samfundskontrakten var aktuel virkelighed, så folket kunne udøve sin suverænitet ved at tage magten tilbage fra kongen. De og alle øvrige forfattere før den franske revolution havnede selvfølgelig i den konklusion, at det enevældige system var det bedst tænkelige for Danmark på det nuværende udviklingsstade – ellers havde de efter loven været hjemfaldne til dødsstraf – men det afgørende er, at der var skabt en referenceramme, som rummede kimen til en afvikling af den enevældige stat, og at denne ideologi var anerkendt af statsmagten (Et træk blandt mange, der viser denne anerkendelse, er, at Sneedorf blev lærer for arveprins Frederik og fik lov til at censurere sig selv).

Jens Arup Seip har i sin banebrydende afhandling om den opinionsstyrede enevælde (NHT 1958) vist, hvordan statsmagten inden for denne referenceramme legitimerede sig overfor kritik, (»regeringens beslutninger er gode, fordi de bygger på den offentlige opinion«), og hvordan den fremvoksende opposition brugte den besværgende til at presse regeringen, (»eftersom statens politik jo bygger på opinionen, så vil regeringen træffe den beslutning, som en massiv opinion ønsker«). Dette idekompleks deles af hele den politiske opinion, der vokser frem i 2. halvdel af det

18. århundrede: af de progressive udlændinge i Frederik V.s regering, f.eks. Reverdil og C. G. Oeder, (som fik lejlighed til at se nogle af deres intentioner realiseret uden indsnævring i struenseetidens kortvarige byge af reformer), af landboreformernes mænd og af 1790'ernes kritikere, der for alvor satte enevælden under debat. Ved århundredskiftet var dette rationalistiske idekompleks blevet udviklet til en radikalitet, som føltes truende for statsmagtens stabilitet. Den reagerede på tre måder:

1. Den søgte at skræmme oppositionen ved at statuere nogle eksempler (hvad der lykkedes): Den landsforviste i 1799 et par af de skarpeste kritikere, P. A. Heiberg og Malthé Brun. De var farlige, fordi de var populære. Den piskede i 1820 ved hjælp af politiprovokatører den mentalt forstyrrede dr. Dampe frem til at begå højforrædderi og dødsdømte ham (senere blev han benådet med livstidsfængsel). Han var farlig, fordi han var teolog og misbrugte sin jus docendi til at prædike konstitution. Og i 1824 gik åndslivets store kanoner, A. S. Ørsted (juraens officielle forvalter), J. P. Mynster (teologiens do.) og F. C. Sibbern (filosofiens do.) til angreb mod en rationalistisk gråspurv, lægen F. C. Howitz, i en dybt afslørende og uhyre interessant pennesfejde og gjorde det så effektivt, at han begik selvmord. Han var farlig, fordi han som indehaver af et højere embede (professor) og medicinsk ansvarlig for fængslerne på rationalistisk idegrundlag hævdede, at forbrydelser skyldtes samfundets indretning og ikke den enkelte forbryders moralske fordærv.⁴

2. Man indskrænkede trykkefriheden. Ganske vist havde der ikke siden Struensees fald været uindskrænket trykkefrihed, men det der var blevet tilladt siden 1784, viser, hvor rummelig den havde været. Nu blev den i praksis væsentligt indskrænket, selv om forordningen af 27/9 1799 kun har titlen »Forordning som nærmere forklarer og bestemmer Trykkefrihedens Grændser«, selv om man i en smuk fortale lod kongen erklære trykkefriheden sin kærlighed, og selv om A. S. Ørsted skrev en stor og lærd afhandling, hvori han forklarede, at trykkefriheden ikke var blevet indskrænket. Og det virkede. I tiden 1799-1830 blev der kun ført 31 retssager for overtrædelse af trykkefrihedsforordningen (mod 221 i perioden 1831-48), og kun et fåtal af disse havde egentlig politisk karakter.⁵

3. Som det måske vigtigste tog man den mest begavede del af oppositionen ind i systemet, nemlig de yngre akademikere der byggede på Kants tanker, sådan som de blev kombineret med dele af romantikkens idegods i navnlig Fichtes og Schellings formuleringer. De vigtigste af

⁴ J. C. Johansen: Dr. J. J. Dampe og Attentater paa Enevælden i 1820, (HT VI.rk. 5, 1895, s. 555-680). – Oluf Thomsen: F. C. Howitz og hans Strid om »Villiens Frihed«. Kbh. 1924.

⁵ Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmålet i Danmark 1799-1848. Kbh. 1944, bilag 1.

denne personkreds var A. S. Ørsted, H. C. Ørsted, Jonas Collin, F. C. Sibbern, J. P. Mynster og senere de såkaldte ældre liberale J. F. Schouw, H. N. Clausen og L. N. Hvidt. Tilsyneladende indebar det nye idekompleks, som de stod for, ikke noget skarpt brud med oplysningstidens tanker; i og for sig kunne de vel underskrive de ting, jeg har nævnt ovenfor, som Holberg og Sneedorf gik ind for, men det viste sig snart, at den nye udgave af disse ideer var anderledes effektiv til at holde oppositionen nede. Det nye idekompleks, som jeg vil foreslå at kalde klassicistisk for at betone den balance mellem rationalistiske og romantiske elementer det rummede, var orienteret mod individet, hvor oplysningstidens ideer var orienteret mod kollektivet. Det enkelte individ havde moralsk frihed, d.v.s. ansvar for sig selv, hvor det 18. århundrede opererede med samfundets ansvar for borgerne. Samfundet betragtedes som en levende organisme, mens rationalismens samfundsmodel kunne sammenlignes med et urværk. Denne samfundsorganisme kunne og skulle staten ikke styre, men den skulle fremme dens vækst i overensstemmelse med de naturlove, der styrede den og fjerne hindringerne for dens naturlige vækst. Det betød, at man skulle respektere samfundets historiske forudsætninger, herunder velerhvervede rettigheder og privilegier, og først iværksætte forandringer, når udviklingen tydeligt havde vist, at der var tale om levedygtige spirer og ikke om vildskud. Denne sande, gode og skønne udvikling kunne kun erkendes af videnskab og kunst. Dermed havde disse klassicister defineret sig selv som magtelite, men de indrømmede dog, at borgere med interesse for almenheden skulle have indflydelse på statens førelse, og de regnede med at denne interesse var proportional med borgernes formue i form af jord eller pengekapital. Denne opfattelse er mest kendt i Orla Lehmanns (langt senere) formulering om, at magten skulle tilfalde »de begavede, de dannede og de formuende«.⁶

Disse personer og tanker dominerede offentlighedssfæren og undertrykte ethvert tilløb til opposition i kriseperioden 1814-30. Grundtvig kaldte det senere for »den døde tid«, og det er dækkende i den forstand, at den klassicistiske magtelites indre brydninger, som var ganske store, ikke kom frem i presse og litteratur. Selv kaldte klassicisterne perioden for »guldalderen«, da den var forbi, og de begræd at deres monopol var brudt.

Efterhånden viste det sig dog, at det idekompleks som var så effektivt til at konsolidere den enevældige stat, i længden bidrog til at undergrave den. Statsmagten havde jo sat sin legitimitet i pant hos eliten, og fra 1824

⁶ Orla Lehmann: »For Grundloven«, Efterladte Skrifter bd. 4, s. 85. Jvf. A. S. Ørsteds forgæves kamp for at pengekapital skulle give valgret til stænderforsamlingerne på linje med jordejendom. (Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie I, s. 154-157.)

var en ny elitegeneration vokset op, som tog sine lærere på ordet og mente, at den organiske udvikling nu var nået så langt frem, at enevælden burde afvikles og erstattes af en konstitutionel forfatning. Den politiske debat mellem højre- og venstrefløj 1830-48 drejede sig i hovedsagen om, hvor langt udviklingen var fremme, ikke om det gode eller hensigtsmæssige i det enevældige kontra det konstitutionelle system. Stænderforfatningen 1831 blev kun tilsyneladende indført uden pres nedefra. Lornsen-røret 1830 havde aldrig i sig selv været nok til at udløse den, hvis der ikke havde været et stille pres inden for systemets egne, overskuelige rækker. Den 27. jan. 1831 skrev en ung og ingenlunde rabiat kancellieembedsmand, P. Jacobsen, begejstret i sin dagbog: »I morgen kommer Constitutionen«, og han var ikke ene om at føle det sådan.⁷ Og helt galt blev det, da landet 1839 fik en intellektuel konge i Christian VIII, hvis tankeverden var helt domineret af det klassicistiske idekompleks. Inden for dets rammer kunne han ikke finde nogle slagkraftige argumenter mod de følgende års konstitutionelle bevægelse. »Folket er ikke modent, det gruer ved tanken om at få mange konger; engang i tiden vil der komme en konstitution, men tiden er endnu ikke kommet«, blev han ved at gentage, men det var ikke nok til at overbevise hverken andre eller ham selv.⁸ Til sidst sagde selv hans mest konservative ministre (som P. C. Stemmann) til ham, at nu gik det ikke længere.⁹ Han satte da tøvende den procedure igang, som skulle ophæve enevælden. Og så døde han jo pludselig, og februarrevolutionen ude i Europa og krigen om hertugdømmerne gjorde, at grundloven af 1849 måtte blive betydelig mere liberal og demokratisk end eliten havde tænkt sig. Det betyder ikke, at 1848 var en revolution i den forstand, at en ny herskende klasse kom til magten. Den samme herskende klasse fik blot formelt magten over det politiske system, det allerede havde behersket i flere generationer. I lyset heraf er der ingen grund til (som Niels Neergaard) at rose embedskorpset for dets loyalitet over for det nye system.¹⁰ Jeg slutter mig til A. D. Jørgensen, der siger: »Det var da også kendeligt alt for Samtiden, at dette Parti [de nationalliberale] ikke socialt stod på et væsentligt andet Standpunkt end det Herskende, og at det belavede sig på ved given Lejlighed at tage Magten for selv at bruge den på væsentligt samme Måde«. Folk, der vil tage magten »ved given Lejlighed«, kan næppe kaldes revolutionære.

⁷ K. B. Ny kgl. Saml. 2283, 4to.

⁸ Christian VIII til A. S. Ørsted 30/8 1840, RA.

⁹ Betænkninger fra Christian VIII's tid om styrelsen af det danske monarki, udg. af Niels Petersen, Kbh. 1969, s. 251.

¹⁰ N. Neergaard: Under Junigrundloven bd. I, Kbh. 1892, s. 194.

¹¹ A. D. Jørgensen: Danmarks Riges Historie bd. VI. Kbh. u.a., s. 383.

Økonomisk liberalisme

I det foregående har jeg undladt at bruge ordet liberalisme om de omtalte ideer, fordi dette begreb er for upræcist i denne forbindelse, og fordi det leder tankerne i retning af engelsk politisk filosofi i højere grad end berettiget for Danmark. Ganske vist var de ovenfor skildrede idekomplekser ingeniunde uafhængige af engelsk tænkning, men denne nåede oftest til Danmark via franske og navnlig tyske forfattere, som det vil være fremgået af de anførte teoretikere. Anderledes med økonomisk tænkning. Her ligger et klart skel omkring 1770. Indtil da herskede den variant af merkantilismen, som kaldes (tyskpåvirket) kameralisme.¹² Da liberalismens bibel, Adam Smiths »Wealth of Nations«, udkom 1776 blev den meget hurtigt oversat til dansk, og den liberalistiske økonomiske teori, som allerede kan spores i 1770'erne, vandt efter 1784 indpas både på universiteterne og i regeringen. Det mest betydningsfulde praktiske resultat heraf var toldforordningen 1797, som udgjorde et skarpt brud med hidtidig toldpolitik. Fra da af var, som Marcus Rubin skriver, handelsfrihed reglen og handelsbegrænsning undtagelsen i Danmark.¹³ Selv om krigs- og krisetiden efter 1800 nødvendiggjorde talrige sådanne undtagelser, er der ingen tvivl om, at statens økonomiske politik i resten af perioden var principielt liberalistisk. Dette bidrog til en ideologisk undergravning af regeringens beskyttelsespolitik over for privilegerede grupper, f.eks. godsejerne og håndværkerlaugene.

Den radikalt demokratiske linje

Denne retning har utvetydigt sin tilslutning i byernes håndværkerborgerskab. Dens ideologiske ledere har ofte en højere uddannelse, men holdes ude af statsapparatet eller udstødes af dette, hvis de træder politisk frem efter at have fået foden indenfor. Dens oprindelse er svær at spore, men den træder frem i den litterære offentlighed under Struensee-episodens fuldstændige trykkefrihed med en sådan styrke, at den må have været der forinden. Indtil det 18. århundredes slutning deler den idegrundlag med det akademiske eliteborgerskab, men giver disse ideer en langt mere radikal systemkritisk udformning. I det 19. århundrede bevarer den det samme idegrundlag rent, d.v.s. uden den kantianske og romantiske bearbejdelse som foregår i eliteborgerskabet. Det er mod denne retning, at statsmagtens ovenfor omtalte forholdsregler o. 1800 er rettet. Under reaktionen indtil 1830 overvintre den ret kummerligt og på et lavt

¹² Erik Oxenbøll: *Dansk økonomisk tænkning 1700-1770*. Kbh. 1977.

¹³ Marcus Rubin: 1807-14. Kbh. 1892, s. 43.

kvalifikationsniveau (de mest begavede søgte som næsten altid karrieren), i en kreds af litterater med personlige forbindelser til P. A. Heiberg i Paris (Heiberg anmeldte al dansk litteratur af politisk relevans i *Revue Encyclopédique*, som bl.a. kunne læses på Universitetsbiblioteket i København). Den ovennævnte F. C. Howitz tilhørte dette miljø, hvorfra der også kan påvises forbindelser til de senere radikale oppositionsfolk A. F. Tscherning, T. Algreen Ussing og Balthasar Christensen. Disse adskiller sig klart fra de liberale af eliteretningen ved deres praktiske, handlingsorienterede tilgang til problemerne, deres sociale engagement og (senere) ved deres modstand mod nationalismen.

Retningen får en opblomstring i 1840'ernes radikale håndværkerbevægelse omkring Grünes Kjøbenhavnspost og i den Hippodrombevægelse, som Orla Lehmann i marts 1848 så dygtigt bruger til at skræmme regeringen med, da denne nøler med at afgive magten til de nationalliberale. Ved valgene til Den grundlovgivende Rigsforsamling i efteråret 1848 er reaktionen allerede så kraftig, at hippodromfolkene lider nederlag trods en meget energisk agitation. I 1850'erne går denne bevægelse op i den tidlige arbejderbevægelse. Langt større indflydelse får retningens ideer gennem de borgerlige ledere af Bondevenneselskabet (stiftet 1846), navnlig Tscherning og Balth. Christensen. Også 1850'ernes og 60'ernes rationalistiske højskolebevægelse hører til denne retning. I 1870'erne forener bondebevægelsens rationalistiske og socialradikale dele sig med det hørupske venstre, som senere bliver til det radikale venstre. Der er et langt perspektiv i, at den unge Hørup var sagførerfuldmægtig hos Balth. Christensen og blev lanceret som politiker af I. A. Hansen.

Den gudelige forsamlingsbevægelse

Selv om denne bevægelse i sit udgangspunkt er rent religiøs, må den regnes med til de politisk-ideologiske retninger, fordi alle folkelige bevægelser af »verdsligt« indhold på landet i det 19. århundrede kan føres tilbage hertil. Derimod kan den ikke selv føres tilbage til andre bevægelser i by eller på land, men opstår spontant blandt landalmuen i det første tiår af 1800-tallet, vinder styrke og udbredelse i 1820'erne, konsolideres i 1830'erne og opnår officiel anerkendelse i 1840'erne, hvor den grundtvigsk påvirkede dronning Caroline Amalie optræder som en slags uofficiel protektrice for de vakte.¹⁴

¹⁴ A. Pontoppidan Thyssen (red.): *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede I-VII*. Kbh. 1960-77. (Samme: *Kulturelle, politiske og religiøse bevægelser i 19. århundrede*, (Det lærde Selskab, ny serie I, Århus 1973)).

Det forhold, at den mest betydningsfulde folkebevægelse indtil Frem- / skridtspartiet opstår på dette tidspunkt og på landet, er i mine øjne det sikreste bevis på, at der er sket noget afgørende i basis, og at det er sket på landet.

I begyndelsen er vækkelsesbevægelsen klart reaktionær. Den vender sig mod de progressive rationalistiske præster, der optrådte som reformpolitikernes ambassadører i landsognene, og ønsker den gamle trygge og overskuelige lutherdom tilbage, med katekismen og Kingos stærke salmer. Teologisk er bevægelsen blevet kaldt pietistisk, og det er rigtigt i den forstand, at man lagde altafgørende vægt på den enkeltes vækkelse og frelse, men vildledende ved at antyde en forbindelse til Christian VI-tidens bypietisme. Den pietistiske andagtslitteratur blev først fundet frem, da der blev brug for den.

Mest konsekvensrigt i politisk-social sammenhæng var, at der var tale om en *forsamlings*bevægelse. De vakte tog kulten ud af statskirken, brød med den feudale bondekultur og opbyggede en ny landbokultur, der svarede til de nye produktionsforhold. Den nye kultur satte forsagelse og tålsomhed over for jordelivets trængsler i centrum, hvor den gamle kult var knyttet til frugtbarhed og livsudfoldelse.

I 1820'erne opnår vækkelsesbevægelsen kontakt med Grundtvig og den praktiske organisator af hans kirkepolitiske parti, J. C. Lindberg. I den følgende tid bliver det stadig tydeligere, at denne bevægelse også betegner de borgerlige ideers nedslag i landbosamfundet og dens kapitalprogressive karakter træder klarere frem. Fra 1830'erne kan bevægelsen samarbejde med et efterhånden landsdækkende net af grundtvigske præster, og en stor del af de seminarier på landet, der uddanner lærere til at udfylde skoleloven af 1814, har forbindelse med vakte kredse. (Herfra stammer betegnelsen »degnekristne« om de vakte).

Jeg har i det foregående blot sagt, at de vakte kom fra landalmuen, fordi bevægelsen i gennembrudsfasen bestod af både gårdmænd, husmænd og jordløse landproletarer. Efterhånden som bevægelsen konsolideres og landbrugskonjunkturerne bedres, bliver det tydeligt, at disse gruppers interesser ikke er sammenfaldende, at gårdmændene kort sagt ikke behøver at forsage livet så meget som husmænd og tyende. I overensstemmelse hermed udspaltes bevægelsen i tre klart adskilte retninger: 1) en gårdmandsbevægelse, som danner basis for den grundtvigsk-koldske højskolebevægelse og har kapitalstyrke nok til at stifte andelsbevægelsen senere i århundredet, 2) en husmands- og håndværkerbevægelse, som under ledelse af skolelærer Rasmus Sørensen, husmand Peder Hansen og skomager I. A. Hansen optager rationalismens socialradikale idegods og tager afstand fra grundtvigianernes mere brutale

økonomiske liberalisme, og 3) den apolitiske pietisme med tyngdepunkt i den mest proletariserede landalmue, som i 1861 ledes tilbage i statskirken af Vilhelm Beck, Indre Missions organisator. Politisk støtter den første retning det danske (eller grundtvigske) venstre, den anden det hørupske venstre (senere det radikale venstre), og den tredje støtter højre under Estrup, også da landproletarerne i århundredets sidste tiår strømmer til hovedstaden; de stemmer højre, fordi de ikke vil støtte de rige bønder eller de gudløse socialdemokrater.

BASIS-OVERBYGNING 1750-1850

Til slut vil jeg vende tilbage til spørgsmålet om basis-overbygning og vurdere konsekvenserne af det ovenstående. Såvidt jeg kan se, er der fuld enighed mellem alle forskere om, at den danske økonomi 1750-1850 helt overvejende er baseret på agrarsektoren. Ganske vist kan man ikke frakende handelskapitalen i den florissante periode en vis økonomisk, politisk og ideologisk rolle, men dels var også den overvejende baseret på den agrare produktion og afsætning, og dels betød krisen efter napoleonskrigene, at den svækkedes afgørende. Og ganske vist er der også tale om økonomisk vækst i bysektoren som helhed i perioden og navnlig efter 1840, men denne vækst er næppe meget større end væksten i den agrare sektor og kan slet ikke opveje denne kvantitativt.¹⁵

Vi står altså med et statsapparat og en borgerlig offentlighed, hvis basis overvejende findes i landbruget. Det medfører naturligvis nogle særlige problemer, fordi de fleste af statsmagtens og den borgerlige offentligheds aktører lever i byerne, så agrarsektorens politisk-ideologiske interesser nødvendigvis må repræsenteres af folk uden for denne sektor. Selv om jeg er meget lidt Kapital-lærd, må jeg mene, at der i marxistisk forstand ikke er noget i vejen for, at et land som Danmark, med overvejende agrar produktion, udmærket kan have en fuldstændigt kapitalistisk organiseret økonomi. Det må blive et spørgsmål om vareproduktion til et (indre og ydre) marked, om lønarbejde og produktiv kapital (som vel godt kan være jord). Men der opstår problemer, fordi de klassiske studier af kapitalismens opkomst og de deraf følgende definitioner på kapitalistisk produktion er baseret på lande, hvor bysektoren er ledende i den økonomiske udvikling, specielt naturligvis England. Hvilke kriterier skal vi anlægge for overgangen fra feudalistisk til kapitalistisk produktion i en økonomi, der både før og efter overgangen er baseret på landbrugsproduktion? Det er her jeg mener, at studiet af den politisk-ideologiske overbygning kan hjælpe. Jeg tror, at grundigere studier end mine vil bekræfte, at udviklingen af statsmagten og den borgerlige

offentlighed i Danmark 1750-1850 bliver meningsløs og uforklarlig med mindre de betragtes som svarende til en kapitalistisk produktionsmåde under stadig konsolidering trods bevarelsen af væsentlige feudale elementer både i den agrare og i den urbane økonomi med de deraf følgende konsekvenser i overbygningen. Hvis vi på sædvanlig måde anser staten for at være et træk ved den herskende klasse og betragter »den« herskende klasse i Danmark 1750-1850 som bestående af tre særdeles forskellige interessegrupper, nemlig godsejere, gårdmænd og handels- og senere også fabrikantborgerskabet, så giver det god mening at forklare den politiske udvikling som bestemt af brydningerne mellem disse tre grupper og den dertil knyttede ideologiske udvikling som fremvæksten af en idemæssig referenceramme, der kan almengøre disse tre gruppers interesser. Det ovenfor nævnte forhold, at landbruget kun i ringe grad manifesterer sig direkte i overbygningen, men repræsenteres af den borgerlige elite, der i sin egen selvforståelse kun repræsenterer det gode, det sande og det skønne, giver naturligvis nogle formidlingsproblemer mellem land og by, men er samtidig en betingelse for den smidighed og relative progressivitet, som statsmagten udviser i perioden som helhed.

Sværest ved at gøre sig gældende ideologisk og politisk havde vel nok *godsejerne*, især de mindre, der var opvokset med en feudal tankegang og ikke ved personligt engagement i storhandelen havde lært at tænke kapitalistisk. De forstod ikke det grundlæggende interessefællesskab med gårdmandsklassen, som måtte frigøres for at begge grupper kunne få del i de gode konjunkturers profitmuligheder for landbruget. Det lykkedes dem at få bremsset 1750'ernes og 60'ernes reformplaner, og de blev hjulpet heri af reaktionen mod struenseetidens skræmmende radikalt-sociale »udskejelser«, men efter 1784-kuppet kunne de ikke holde stand længere. Forløbet af Proprietærfejden i 1790'erne viser klart deres svækkede stilling.¹⁶ Yderligere i defensiven kom storlandbruget under landbrugskrisen, hvor de, som bl.a. fremhævet af Vagn Wählin, tabte relativt mere end gårdmændene.¹⁷ I 1830'ernes liberale litteratur bliver godsejerne gang på gang dunket i hovedet af de akademisk-borgerlige forfattere med, at de ikke har dannelse nok til at fortjene politisk

¹⁵ Efter at nærværende foredrag var udarbejdet, fik jeg kendskab til Vagn Wählin's synteseforsøg: »By og land. Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19. århundrede« i Jørgen Holmgaard (red.): Det grundtvigske bondemiljø, Aalborg 1981. Jeg kan i alt væsentligt tiltræde de heri fremsatte teser om kapitalismens gennemslag i agrarsektoren.

¹⁶ Claus Bjørn: Den jyske proprietærfejde. Historie, ny rk. XIII, 1979. Jvf. Thorkild Kjærgaards indledning til »Konjunkturer og afgifter. C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet«. Kbh. 1980.

¹⁷ Vagn Wählin: anf. arb., s. 14. Jvf. samme i (svensk) Historisk Tidskrift 1979, s. 125 f.

indflydelse.¹⁸ Der er for mig ingen tvivl om, at denne svage stilling er årsag til, at godsejerne ikke fik en indflydelse på Junigrundloven, der modsvarede deres stadigvæk meget betydelige økonomiske vægt. Trods nogle ret amatør-mæssige forsøg i slutningen af 1840'erne og begyndelsen af 1850'erne (kortlagt af Niels Clemmensen) på at organisere sig og købe sig til en presse, lykkedes det dem ikke at få genoprettet balancen, før gårdmandsklassen selv havde organiseret sig og overtaget varetagelsen af egne interesser, så de nationalliberale på deres gamle dage som entydige repræsentanter for godsejerinteresserne kunne medvirke til grundlovsrevisionen af 1866.¹⁹

Gårdmandsklassens interesser repræsenteres i det 18. århundrede af reformgodsejerne og den politiske opinion i København. Det gøres så godt, at da gårdmændene selv træder ind i offentlighedssfæren, først med de gudelige vækkelser og senere med 1840'ernes politiske bondebevægelse og endnu senere med højskole- og andelsbevægelsen, så er der (modsat godsejerne) sat så megen plads af til dem i den herskende ideologi, at de overrepræsenteres i Junigrundloven og får relativt let ved at opbygge den magtposition, som de bevarer gennem industrialiseringsperiodens forfatningsmæssige tilbageslag og helt til vore dage. Vi plejer at sige, at Orla Lehmann fra slutningen af 1830'erne spænder bondebevægelsen for den nationalliberale vogn, men set i dette perspektiv – særlig når man tænker på de nationalliberales uhyre svage klassebasis – bliver det i høj grad et spørgsmål, hvad der er hesten og hvad der er vognen.

Byborgerskabet er i hele perioden klart overrepræsenteret i den politisk-ideologiske overbygning, dels fordi det akademiske embedsborgerskab som nævnt er bærer af statsapparatet og den borgerlige offentlighed, men også fordi dets ideer, som svarede til den kapitalistiske udvikling i landbruget, gjorde det naturligt at forkæle enhver lille spire til kapitalistisk produktion i bysektoren.

Håndværkerne, der repræsenterer resterne af en feudal produktionsmåde, var hårdt trængt i hele perioden. Det forklarer deres radikale opposition mod statens tendentielt liberalistiske erhvervs politik, samtidig med at de af mistillid til de nationalliberale, som repræsenterer det kapitalistiske erhvervsliv, længe holder fast ved enevælden som garant for deres gamle rettigheder, indtil de i slutningen af 1840'erne gør fælles sag med gårdmændene i de små producenters alliance mod de store. Med næringsfrihedsloven af 1857 mister de definitivt kontrollen over bysektoren.

¹⁸ Hans Vammen: J. F. Schouw som politiker, Utr. prisopg., K.U. 1967, s. 27 f.

¹⁹ Niels Clemmensen: Godsejernes organiserede politiske virksomhed, (Historie, ny rk. XI, 1974). Samme: Godsejernes politiske organisationer og pressen 1856-67. HT bd. 74, 1974.

rens produktion, og de slutter sig til den tidlige arbejderbevægelse, som også overtager deres radikalt-rationalistiske idegods.

Konklusionen på alt dette må som flere gange sagt undervejs blive, at statens rolle og den ideologiske udvikling kun lader sig forklare tilfredsstillende, hvis man betragter den som led i en samfundsformation, hvor den kapitalistiske produktionsmåde er tendentielt dominerende. Konsekvenserne heraf overlader jeg til basisforskerne.